

TİASSAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Yıl: 4, Sayı: 13, Eylül 2017, s. 430-453

Gizem ÇALIŞKAN¹

Lütfi ŞEYBAN²

SOFYA'DA TÜRK- İSLAM KÜLTÜR VARLIKLARI

Özet

Balkanlar, asırlar boyu pek çok farklı ırka, medeniyete ve dine mensup milletlere ev sahipliği yapmıştır. Türk tarihinde de çok mühim bir yere sahip olan Balkanlar, Osmanlı Devleti'nin politikaları ve teşkilatlanması bakımından hep öncelikli bir unsur olmuştur. Bugün bilimsel araştırmalar göstermektedir ki, Balkanlar'ın Türkleşmesi ve İslamlaşması sürecinde Türk kültürünün başat etkisi yadsınamaz boyutlardadır. Balkan şehirlerinden Sofya da bu kültürel mirastan payını almıştır. "Balkanların Tarihi Mirasıyla Buluşma Projesi" çalışması sırasında görülmüştür ki, Osmanlı devrinden kalan mimari eserlerin %95'inden fazlası bugüne ulaşmamış olmasına rağmen, bugün Sofya'da Osmanlıdan somut ve soyut kalan eserler basit bir gözlemlerle bile fark edilebilmektedir. Bilinen o ki, hem Osmanlıdan siyasi ayrılma hem de göçler nedeniyle sahipsiz kalan mimari eserlerin hemen hepsi bilinçli olarak yıkılmıştır. Geriye kalan az sayıdaki eser ise odun deposu, cephanelik, hapishane, ecza deposu vb. şekilde kullanılmış, sonradan ya kiliseye ya da müzeye çevrilmiştir. Osmanlı mirası olarak değerlendirilebilecek Müslüman halkların tarihsel süreçteki durumuna gelince, bu konuda belirleyici etken bölgesel ve uluslararası siyaset olmuştur. Bulgaristan Türkleri, devlet baskısıyla yaşanan uzun mağduriyet sürecinden sonra Bulgaristan'ın demokrasiye geçmesi ile birlikte kaybettikleri haklarını geri kazanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Sofya, Bulgaristan, Balkanlar, Osmanlı Eserleri, Türk-İslam Varlığı.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi., Sakarya Üniversitesi, Ortaçağ Anabilimdalı.,
gizem.caliskan@ogr.sakarya.edu.tr

² Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Ortaçağ Anabilimdalı., seyban@sakarya.edu.tr

TURKISH-ISLAMIC CULTURE ASSETS IN SOFIA

Abstract

Balkans, for centuries to many different races, civilizations and religions belonging nation has hosted. Balkans, which also has a very important place in Turkish history , has always been a primary factor in terms of policies and the organization of the Ottoman Empire. Today, scientific research shows that are in a dominant influence is undeniable dimension of Turkish culture in the process of Islamisation of Turks and the Balkans. Balkan city in Sofia also has its share of this cultural heritage. "Meeting the project with the historical heritage of the Balkans" during the operation that was observed, although it did not reach more than 95 % of the architecture from the Ottoman Empire to date , concrete and abstract works remaining from the Ottoman today in Sofia can be realized even observe simple . It is known that both political separation from the Ottoman Empire and almost all the vacant due to migration of the architecture was deliberately destroyed. The work of the few remaining wood depot, arsenal, prisons, drug stores and so on. used as , or later converted into a church or museum. As for the situation in the historical process of the Muslim peoples of the Ottoman legacy can be regarded as decisive factors in this regard has been the regional and international politics. Bulgarian Turks, after a long process of victimization experienced by state repression Bulgaria's transition to democracy with the rights they lost their recycling.

Key Words: Sophia, Bulgaria, Balkans, Ottoman Monuments, Turkish-Islamic Presence.

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, yüzlerce yıl Türk-Müslüman yurdu olmuş Sofya’da inşa edilmiş medeniyetten geriye kalan ve bugüne gelebilen eserlere dikkat çekmek, Osmanlı Sofya’sından bugüne neler kalmıştır sorusuna cevap verebilmektir.

İlber Ortaylı’ya göre Osmanlı İmparatorluğu, 14. ve 15. yüzyıllarda bir “Balkan İmparatorluğu” olarak doğup gelişmiştir (Ortaylı, 2006:46). Daha Anadolu topraklarının büyük bir kısmını egemenlikleri altına almadan batıya yönelen Osmanlılar, 14. yüzyıl ortalarında Balkanlar’da fetih yoluna girmişler ve bu yüzyılın sonlarına doğru buralardaki hakimiyetlerini hızla genişletmişlerdir. Balkan topraklarından Bulgaristan da Osmanlı Devleti’ne en erken katılan yerlerdendir. Bu fetihler sonucu başlayan Balkanlardaki Osmanlı egemenliği 500 yıldan fazla sürmüştür.

Bulgaristan’ın fethinin sonrasında bölge, Rumeli Beylerbeyliğine bağlanmıştır. Kanuni Sultan Süleyman devrinden, XVI. yüzyılın sonlarına kadar Rumeli Beylerbeyliğinin merkezi yani “Paşa Sancağı” olan Sofya, bu süreçte tamamen bir Türk-İslam şehri hüviyetini kazanmıştır. Yapılan Türk iskânı ve imar faaliyetleri sayesinde şehir, Anadolu’nun herhangi bir şehriden farksız hale dönüşmüştür. Sofya’nın her köşesi Osmanlı eserleriyle donatılmış ve Müslüman nüfus yeterince çoğalmıştır. Bu konuda verilebilecek en çarpıcı örnek 1665’te Sofya’yı ziyaret eden Rycout’un sözleridir. O, Sofya hakkında; “*Osmanlılardan önce 1200*

TİDSAD

yıllık geçmişi olan Sofya kendi için öylesine her şeyiyle Türk ki, içinde Türklerin kendilerinden daha antik görünen hiçbir şey yok” demiştir (Artun, 2001: 367).

Üsküplü şair Yahya Kemal der ki; “*Türk’ün gönlünde dağ varsa Balkan’dır, nehir varsa Tuna’dır*”. Bu ifade aslında, Osmanlı Devleti için Balkanlar’ın, ürettiği politikalar ve teşkilatlanması bakımından ne denli önemli bir coğrafya olduğunu anlatmaktadır. Balkanlar’ın Türkleşmesi ve İslamlaşması süreçlerinde tarihi Türk kültürü unsurlarının belirleyici olduğu bilinmektedir. Balkan şehirlerinden birisi olan Sofya da bu kültürel mirastan payını almış bir coğrafyadır.

Osmanlılar, devletin yönetim tarzı ve hukuk sisteminin bir gereği olarak beş yüz yıl boyunca bu topraklarda gayrimüslim unsurların can, mal, dil ve dinlerine müdahale etmeden, kendi milli varlıklarını, ticaret ve kültürlerini geliştirmelerine elverişli bir ortam sağlamışlardır. Ancak günümüzde orada yaşayan Müslümanlar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Azınlık durumuna düşen Türkler, bugüne kadar çok sıkıntı çekmişler ve bundan sonra çekmeyeceklerinin de bir garantisi yoktur. Bu zorluklara rağmen onları birbirlerine bağlayan ise kendi kültür ve değerleridir. Her anlamda temelleri 1380’lerde atılan Türk mevcudiyetinin izleri, her çeşit devlet baskısına rağmen halen varlığını sürdürmektedir. Bu çalışmada Sofya’daki Türklerin geçmişten bugüne siyasî ve kültürel varlıkları çeşitli açılardan incelenecektir.

A. Sofya’nın Osmanlı Hakimiyetine Girmesi

Bulgaristan’ın başkenti ve en büyük şehri olan Sofya, Vitoşa Dağı eteklerinde çok geniş bir alana yayılan ve Bulgarca "Sofisko pole" adı verilen Sofya Ovası üzerine kurulmuştur. Denizden yüksekliği yaklaşık 500-550 metre olan Sofya’da ılıman bir karasal iklim hakimdir (Şahin, 1992:344). Evliya Çelebi Sofya’yı tanımlarken, “*Evvelâ Sofya şehri sahrasının güneyinde, Vitoş Dağı eteğinde, Koru bağları adlı İrem Bağlarının bitişiğinde bir düz boşlukta kurulmuş işlek, büyük bir şehirdir. Batı ve kuzey tarafı verimli bir ova, güllük gülistan, bakımlı ve şenlikli bir kazadır. Köy köye çitilmiş beldelerdir*” (Çelebi, 2006: 516) demiştir.

Şehir, ilk sakinlerinin Serdi adlı Trakyalı bir kabile olmasından dolayı önce “Serdopolis”, Roma devrinde “Serdica”, M. S. II. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “Ulpia Serdica”, Bizans devrinde “Triadica”, IX. yüzyıldan sonra Bulgarca “Sredec”, XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Saint Sophia Kilisesi’nin adından dolayı “Sofia” ve Osmanlı döneminde de “Sofya” olarak adlandırılmıştır. Şehir M. S. I. yüzyılın ilk çeyreğinde Romalıların idaresine girmiş ve idari bölge *themenin* merkezi yapılmıştır. Türkler 1354 yılında Gelibolu üzerinden Balkan Yarımadası’na geçerek 1361 yılında Edirne’yi fethettikten sonra, başta üç küçük Bulgar krallığı olmak üzere feodal devletleri yıkıp Balkanları ele geçirmişlerdir. Balkanlardaki ilerleyiş sırasında Sofya, 1380’li yılların başında I. Murad döneminde Osmanlı idaresine girmiştir (Şahin, 1992: 344; Yalçın, 2009: 557).

1396 Niğbolu Zaferi sonrasında Bulgaristan’ın tamamının Osmanlı hakimiyetine girmesiyle, Rumeli eyaleti içerisinde yer alan Bulgaristan; Çirmen, Sofya, Silistre, Niğbolu ve Vidin olmak üzere beş sancağa bölünmüştür (Genç, 1988:15). Rumeli’deki idarî teşkilatlanmada bölgenin askerî ve ticarî konumuna göre yüzyıllar önceden yapılmış olan yollar etkili olmuştur. Sofya’da, Doğu-Roma döneminde “İmparatorluk Ordu Yolu” olarak adlandırılan, İstanbul-Edirne ve Meriç Vadisi boyunca erişilen merkezi yol kavşağı durumundaydı. Başlangıçtan beri beylerbeyi veya padişah kumandası altındaki Osmanlı orduları Sırbistan, Macaristan ve Orta-

Avrupa seferlerinde bu yolu izlemişlerdi. Sofya'dan aynı zamanda batıya Üsküp'e, Arnavutluk ve Bosna'ya giden yollar ayrılırdı. Bu önemli konumundan dolayı Sofya (İnalcık, 2005:25), Kanunî Sultan Süleyman çağında, 24 sancaktan müteşekkil Rumeli Beylerbeyliğinin merkezi olmuştur. Beylerbeyinin burada oturmasından dolayı *livâ-i paşa* yani Paşa Sancağı olarak anılmıştır (Şahin, 1992: 344).

1522 yılına ait tahrir defterlerine göre Sofya; Şehirköy ve Berkövitsa (Berkofça) kazalarından ibarettir. 1525 yıllarında Samakov, Şehirköy ve Berkövitsa kazalarından, 1528 yıllarını içeren defterde Sofya livası Planina-i Küçük, Planina-i Büzürük, Şehirköy, Filipe, Tatarcık ve Samakov nahiyelerinden müteşekkildir. Kanuni devrinin ortalarına doğru tutulan tahrir defterine göre de Samakov, Şehirköy, Berkofça kazalarından oluşmaktadır (BOA, TD. 130; 151; 236). XVII ve XVIII. Yüzyıllara ait sancak tevcih defterlerinde Sofya müstakil bir sancak şeklinde kayıtlı değildir (Şahin, 1992: 344). Ancak Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Sofya'dan "Paşa Sancağı" şeklinde bahseder (Çelebi, 2006: 514). Hezarfen Hüseyin Efendi de Sofya'nın müstakil bir liva olduğunu kaydeder ve paşa sancağı olduğunu belirtir (Hezarfen Hüseyin Efendi, 1998: 116).

Balkanlar'daki diğer yerleşim yerlerinde olduğu gibi Sofya'da Osmanlı idaresine girdikten sonra önemli değişiklikler geçirmiştir. Bu değişikliklerden belki de en önemlisi burada kurulan âdil bir hukuk sistemine dayalı Türk idaresi sayesinde Türk-İslam şehri görünümü kazanmasıdır (İpşirli, 1989:683). Bu değişiklik sosyo-ekonomik yapı başta olmak üzere nüfus, kültür ve birçok alanda kendini göstermiştir. XVI. yüzyıl Osmanlı kayıtlarında "saâdetlü Sofya" (Erdoğan, 2002:2) şeklinde adı geçen şehir, Osmanlıların Balkanlardaki en önemli idarî ve askerî merkezlerinden birisi haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin fethettiği topraklara Anadolu'dan getirilen Müslüman-Türk nüfusunu yerleştirmesi (kitlesele göç hareketleri), Balkan şehirlerinin Türk- İslam hüviyetini kazanmasını ve devletin bu topraklarda tutunabilmesini sağlayan en temel unsurdu. Bu yerleştirmeler daha çok sürgün usulü ile yapılıyordu. Osmanlılar bu uygulamayı, bölgenin hem Türkleşmesi hem de İslamlaşması için mecburi olarak görüyorlardı. Sürgünler başlangıçta bir cezalandırma metodu olarak görülmüş olsa da bölgeye demografik bir hareketlilik ve canlılık kazandırmışlardı (Barkan, 1953:224; Şentürk, 1993:90).

Sürgün usulünün yanında, Balkanlarda Türk nüfusunu arttıran bir diğer etken de Türkmen (Yörük) göçleriydi. Herhangi bir devlet baskısı olmaksızın, kendilerine yeni yurt ve otlak arayan Türkmenler için Balkanlar çekici bir alandı. Yine Anadolu kültüründen gelen ve büyük nüfuz sahibi olan tarikatlar da Rumeli iskânı için çok faydalı olmuşlardı. Özellikle boş ya da ticarete uygun yerlerde kurulan tarikatlar, zaviye ya da mescitler, Rumeli'ye iskân edenlerin oralarda dini ihtiyaçlarını karşılarken bir taraftan da yeni gelenlerin yerleşik hayata geçmelerini sağlıyorlardı (Barkan, 2002:135). Devlet desteği ile kontrollü ve planlı olarak yapılan sürgün siyaseti ve yerleştirmesi tüm Balkan coğrafyasında ve elbette ki Sofya'da Türk nüfusunu arttırdı. Bu artışta Müslüman nüfus dikkat çekicidir. Müslüman nüfusun artışında doğudan batıya olan göçler kadar bölgedeki yerli unsurların İslamlaşmasının da etkisi çoktur (İnalcık, 2005:32). Sofya'ya gelen Müslümanların birçoğu Batı Anadolu'dan özellikle Afyonkarahisar ve Manisa yörelerinden getirilip buraya yerleştirilmişlerdi. Ayrıca İran coğrafyasından da birçok aile buraya gelerek yerleşmiş, buraları "şenlendirmişlerdi". Arşiv kayıtlarına göre XVI. yüzyılın

ortalarında Sofya’da bir Tatar Mahallesi de vardı. Bunlar Kırım ve Anadolu’dan Sofya’ya getirilip iskân edilmişlerdi (Erdoğan, 2002: 5).

Osmanlı fütühatıyla birlikte nüfusu sürekli artan Sofya için; Avusturyalı diplomat Busbecq (1554 yılında Sofya’ya uğramış) “Sofya çok büyük bir şehir ve yerli-yabancı çok miktarda ahali var” demiştir (Busbecq, 1939: 287).

Tahrir defterleri Osmanlı idaresindeki bir yerin nüfusunu ve idari yapısını öğrenmemiz için bize çok önemli veriler sunar. 130, 151 ve 236 numaralı Tahrir defterlerinden alınan bilgilere göre, 1530 yılında Sofya’da 1.023 hane vergi nüfusu ve 182 bekâr nüfus kayıtlıydı (Halaçoğlu, 1992:398). Ömer Lütü Barkan’a göre Sofya’da 1520-1535 seneleri arası yapılmış sayımlara göre 1.569 Müslüman hane, 24.341 Hristiyan hane vardı (Barkan, 1953:237). Şehrin XVI. yüzyılın başlarında, 32 mahallede ikamet eden 5-6 bin civarında nüfusu vardı. Bu mahallelerden 18 tanesi Müslüman mahallesiydi. Yüzyılın sonlarına doğru şehrin nüfusu 8-9 bine yaklaşmıştı. Bunların yaklaşık %70-80’i Müslüman, %23’ü gayrimüslim, yaklaşık %7’si de Yahudilerden meydana gelmekteydi. Köylerde ise nüfusun yaklaşık %89’u gayrimüslimlerden oluşmaktaydı (Genç, 1993:1805). III. Murad döneminde tutulan tahrir defterine göre ise Sofya’nın 39 Mahallesi vardı. Bu mahallelerin 21’inde yalnızca Müslümanlar oturmaktaydı (Yinanç, 1986;15).

Osmanlı şehirleri daha çok mahalleler şeklinde caminin, kilisenin ya da havranın etrafında örgütlenmiş toplulukların oluşturduğu semtlerden meydana gelmekteydi. Bağdaşık yapıdaki Sofya mahallelerinde Müslümanlar kendi mahallelerinde, gayrimüslimler de kendi mahallelerinde meskûnlardı. Müslümanlar ev ve iş yerlerini çoğunlukla câmi/mescit etrafına kurmuşlardı (Erdoğan, 2002:3).

1525- 1530 tarihli tahrir defterlerine göre Sofya’da 18 Müslüman, 14 Gayrimüslim mahalle bulunuyordu. Müslüman mahalleleri; Camii-Köhne Mescidi, Alaca Mescidi, Pazar Mescidi, Saruhan Mescidi (BOA. TD 236, s. 15’te "Mahalle-i Mescid-i Saruhan maa Mescid-i Şehreküstü" şeklinde yazılmıştır), Hacı Hamza Mescidi, Hacı Vahşi Mescidi ve Emine Hatun Mescidi gibi adlarla bilinen bu mescitler etrafında kurulmuştu (BOA, TD. 130; 236; 492 Numaralı Sofya Defteri). Ayrıca Müslüman mahallelerinden dokuzu, “mahalle-i Kara Danişmend maa cemaat-i akıncıyan” (BOA, 236 Numaralı Sofya Defterinde “Mahalle-i Kara Danişmend maa Mescid-i Hacı Alagöz” şeklinde yazılmıştır) örneğinde olduğu gibi buralarda ikamet eden akıncıların adlarıyla anılmaktaydı. Bunun yanında gayrimüslimlere ait iki mahalle doğrudan Ulakçıyan (BOA, TD 130, s. 13’te cemaat olarak geçmektedir) adıyla bilinmekteydi. Bu durum, Sofya’da mahallelerin teşkilinde mescit veya cami gibi dini ve sosyal tesisler yanında, akıcı ve ulakların da önemli bir rol oynadığını göstermektedir (Şahin, 1992: 345).

XVI. yüzyılda, şehir merkezinde Müslümanlardan başka, çeşitli dini ve etnik gruplar bulunuyordu. Müslümanlar “Türkler ve Tatarlar”; Gayrimüslimler “Rumlar, Slavlar, Bulgarlar, Çingeneler, İtalyanlar, Latinler, Boğdanlılar, Dubrovnikliler, XVII. yüzyılda Ermeniler ve Yahudiler”, Sofya’da farklı mahallelerde birlikte yaşamaktaydılar. Yine tahrir defterlerine göre gayrimüslimler; Dragan Pabucci, İstoyan-Velonoy, İstoyan-Kaloyani, Pop-Radoslav, Piyo-Pabucci, Pop-Mani, Pop-Miloş, Pop-Piyo, Kalo Yani, Vok-Rale gibi mahallelerde ikamet ederdi (BOA. TD. 539, s. 14; BOA. TD. 236. s.24).

Sofya’nın bazı mahalleleri salgın hastalık ya da politik nedenlerden dolayı ortadan kalkmış fakat yüzyılın sonuna doğru iç ve dış göçten etkilenerek mahalle sayısında epeyce bir artış

olmuştur. 1585 Yılında Müslüman Türk unsur %12 oranında büyümüştür. Ancak yine de XVI. yüzyılda şehir Edirne, Niğbolu, Karatova, Selanik, Üsküp, Vidin, Eski Zağra, Silistre, Tokat, Diyarbakır, Trabzon ve Saraybosna gibi Rumeli ve Anadolu şehirlerinden daha az nüfusa sahipti. Sofya'nın nüfusu Yanbolu ve Kızanlık nüfusu ile yaklaşık olarak aynı seviyedeydi (Erdoğan, 2002:3). Şehirde Hristiyanların ve Yahudilerin yaşamasıyla birlikte Müslümanların baskın bir yapısı vardı. Bu duruma verilebilecek en güzel örneklerden biri XVII. yüzyılın sonlarında Sofya kadısına gönderilen bir hüküm ile beldenin "Ehl-i İslam Memleketi" olmasından dolayı meyhanelerin kapatılmasının istenmesiydi (Refik, 1993:6).

XVI. yüzyıl boyunca Müslümanların yoğun olarak yaşadığı askerî ve ticarî hacmi yüksek bir şehir olan Sofya'nın en önemli gelir kaynağı, geçiş güzergâhı üzerinde bulunması nedeniyle, geçit vergisi paralarıydı (Erdoğan, 2002: 9). İstanbul'dan Belgrad ve Dubrovnik'e Edirne yolu ile tüccarlar şarap, küçük ve büyükbaş hayvan, sebze-meyve gibi pek çok meta götürüyorlardı ve bütün bunların vergi işlemleri Sofya'da yapılıyordu (BOA, 236 Numaralı Sofya Defteri). Ticari ve ekonomik hareketliliğin göstergesi olarak 1644'te şehirde en az 966, 1670'te 822 dükkân ve bir bedesten mevcuttu. Şehirdeki toplam tacir sayısı 1644'te elli beşti. Ana yol üzerinde bulunan Sofya'nın yabancı ticaret erbabı ile misafirlerin uğrak yeri olduğuna işaret eden meyhaneler 1644'te 166 ve 1670'te ise 102 tane idi (Şahin, 1992: 346).

Sofya XVI. yüzyıl süresince askerî niteliğini kaybetmemiş bir sınır şehriydi. 1570 Yılında Sofya'nın çeşitli mahallelerinde 171 sınır askeri (akıncı) ikamet ediyordu (BOA, 492 Numaralı Sofya Mufassal Defteri). Bu sınır askerlerinin birçoğu Müslümandı. Bu akıncılar ek iş olarak Sofya'da ticaretle uğraşıyor ve arpacı, takyeci, bedesten taciri, çizmeci, vakıf câbîsi ve has emini olarak da görev yapıyorlardı (BOA, 236 Numaralı Sofya Defteri).

Sofya savaş zamanında ordunun toplanma yeriydi. Rumeli beylerbeyi asker ve mühimmatı buraya sevk ederdi. Bulgaristan ve Sofya'nın tarımsal üretim kapasitesi, stratejik konumu buranın askeri önemini daha da artırmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti batıya yapacağı seferlerde hep Sofya- Belgrad yolunu takip etmiştir (Yalçın, 2009:557).

Sofya'nın Rumeli eyaletinin merkez sancağı olması hasebiyle pek çok idari, dini görevli ile vakıf görevlisi şehirde vazife yapmaktaydı. 1644 yılında şehirde beylerbeyi ve kadıdan başka imam, müezzin, ases, serasesan, cabl, emin, naib, kâtip, muhızır, mütevellî, kethüdâ, zalm ve muhassıl gibi adlarla bilinen 160 civarında görevli vardı (Şahin, 1992: 346).

Sofya, Osmanlı döneminde çeşitli dallardaki esnaf zümresini bünyesinde barındıran bir şehirdi. XVI. yüzyılda Sofya'da 100'den fazla meslek dalı vardı. Bunlar daha ziyade gıda, tekstil ve metal ürünleriyle dericilik, inşaat malzemeleri, itriyat gibi alanlarda yoğunlaşmıştı. 1644 ve 1670 yıllarında şehirde ekmekçi, kasap, balıkçı, börekçi, çörekçi, başçı, bostancı, bozacı, helvacı, macuncu, şerbetçi, tuzcu ve yağ satıcısı gibi en az yirmi altı çeşit meslek mevcuttu. Şehirdeki bir diğer önemli meslek grubunu abacı, bezci, bezzâz, cüllâh, gazzâz, hayyât, takyeci, hallâç, çuhacı ve boyacı gibi adlarla bilinen yün ve dokumacılıkla uğraşanlar teşkil etmekteydi. Bir diğer önemli meslek grubunu debbağ, saraç, kürkçü, çizmeci ve papuççu gibi adlar altında deriden çeşitli giyim eşyaları yapanlar meydana getirmekteydi. XVI. yüzyılda Sofya'yı ziyaret eden seyyahlar, Sofya'da yapılan silahlarla birlikte özellikle deriden imal edilen çeşitli ürünlere dikkati çeker (Şahin, 1992: 345). Sofya Sancağında on iki köyün ahali derbentçi olarak kaydedilmişti, çünkü şehrin önemli ticaret yolları üzerinde kurulmuş olması buranın güvenliğini de ön plana çıkarmıştı. Bunun için Sofya'da derbend teşkilatı ve yol

güvenliği önem arz etmekteydi. Bilhassa ticaretle uğraşan esnafın ve kervanların korunması devletin mali kaynağı için önemli bir konuydu. Bu köylerde yaşayan Gayrimüslimlerin hane toplamı 581'di. Köylerin toplam hâsılatı ise 44.146 akçeydi (Genç, 1993:45).

1678 Haziran ayında Sofya'yı gören Stephan Gerlach, şehirden “Sofya kenti büyük bir sanayi merkezi olup, düzgün bir alanda bahçeler arasında kurulmuş; çok sayıda çeşmesi ve kilisesi var” şeklinde bahseder (Gerlach, 2007: 75-76).

Sofya, aynı zamanda bir ilim ve kültür şehriydi. Tüm Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi birçok âlim, şair, mütefekkir ve bilim adamı yetiştirmişti. Mesela Osmanlı Devleti'nde üç bin kadar divan şairi arasında yaklaşık 15 tanesi Sofyalıdır. Bunlar: Cenânî, Fethî, Bali Efendi, Himmetî, Nazîrî, Resmî, Rusûhî, Vaslî, Visâlî, Zühdi, Hazânî, Vuslatî, Râsih, Hâdî, Vâhid ve Feyzî'dir. Özellikle de Bali Efendi Balkanlar'ın Türkleşmesi ve İslamlaşmasında ilmî kişiliği ve tasavvufî yönü ile dikkat çeken bir şahsiyettir. Kanuni Sultan Süleyman'a ve Şeyhülislam Ebu's-Suud Efendi'ye yazdığı mektuplarla bilinen ve ünü sadece Sofya ile sınırlı kalmamış, Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde duyurmuş olan Bali Efendi, Sofya'nın ilim hayatına katkı sağladığı gibi İstanbul ile ilmî yönden mülâhazalara girerek Sofya'nın kültürel ve bilimsel yönünün ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır (Özcan, 2015: 386).

Sofya, XVIII. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin sadece Rumeli eyaletinin değil, Avrupa topraklarının da merkezi olarak öne çıktı. Ancak savaşlar ve ticaret yollarının değişmesi (Yalçın, 2009: 559) ve bu yüzyılda Rumeli beylerbeylik makamının Manastır'a nakledilmesiyle bu özelliğini kaybetti. 1864 yılında ise, merkezi Rusçuk olan Tuna vilayetinin bir sancak merkezi haline getirildi (Şahin, 1992: 345). 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından (93 Harbi) sonra imzalanan 1878 Berlin Antlaşması ile Balkan Dağlarının kuzeyinde Osmanlıya bağlı Bulgaristan Prenslığı kurulmuş ve o zamana kadar hâkim millet olan Türkler, bu tarihten itibaren azınlık durumuna düşmüşlerdir. Sofya 1879'da Bulgar Prenslığının ve 1908'de Bulgar Krallığı'nın başkenti olmuştur (Şahin, 1992: 345). Bu süreçten sonra Bulgarlar, ülkelerinde Osmanlı eserlerine ve mirasına karşı “kültürel temizlik”, Türk-Müslüman ahaliye karşı ise adeta bir “etnik temizlik” başlamıştı (Sancaktar, 2012:59).

Bulgar Prenslığının kurulduğu 1878 yılından sonra “Bulgaristan Türkleri” ismini alacak olan Türkler (Şimşir, 1986: 17) üç milyonluk bölge nüfusunun yarısını oluşturmaktaydı. Bulgar hükümetlerinin planlı bir şekilde uyguladıkları ırkçılık ve baskılar sonucunda 1878'den bugüne kadar Bulgaristan'dan Türkiye'ye sürekli göç olmuş, bu sebeple bölgede Türk nüfusu azalmıştır. Bu göçmenlerin önemli bir bölümü İstanbul'a gelmiştir. Rumeli'den İstanbul'a Eylül 1879'a kadar 387.804 muhacir gelmiştir. 1877-1891 yılları arasında resmî istatistiklere göre 767.339 Bulgaristan muhaciri daimî olarak iskân edilmek üzere Anadolu ve Trakya'ya sevk edilmiştir. 1893 ve 1902 yılları arasında resmi Bulgar istatistiklerine göre 70.603 kişi Bulgaristan'dan Osmanlı topraklarına göç etmiştir. 1887 Yılında yapılan sayımda Türk nüfusun genel nüfusa oranı %21,44 iken 1934 sayımında bu oran %13.51'e düşmüştür (Yıldırım, 2015: 8-15).

XVIII. yüzyılda 70.000 nüfusa sahip olan Sofya'nın XIX. yüzyıl başlarında nüfusunun 46-60.000 civarında olduğu anlaşılmaktadır. 1872-1873 salnamelerine göre şehirde 3066 hane Müslüman ve 1737 hane gayrimüslim vardı (Şahin, 1992: 346).

1910 Yılında yapılan nüfus sayımında Türk nüfusu 602.078, 1920'de 690.734, 1926'da 789.296, 1934'te 821.298, 1946'da 938.418, 1992'de 800.062 idi. 2001 Yılında yapılan nüfus

sayımına göre de başkent Sofya'da 1.444.082 kişi yaşamaktaydı. Bunlardan 6.690'ını Türk nüfus oluşturmaktaydı (Vatansever, 2008: 13-18).

XIV. yüzyılda Bulgaristan'da kurulan Türk egemenliği XIX. yüzyıl sonlarına kadar pek az değişiklikle beş yüz yıl devam etmiştir. Bu uzun müddet zarfında bölge binlerce sosyal ve kültürel yapı ile donatılmış; ırk, dil ve din ayrımı yapılmaksızın insanların yaşama şartları kolaylaştırılmıştır. Günümüzde Bulgaristan ve Sofya'da bulunan kasaba ve şehirlerin birçoğu Osmanlılar tarafından imar ve ihya edilmiştir (Yalçın, 2009: 558). Türkler, Bulgaristan'da kurdukları egemenliğe paralel olarak yeni yerleşme merkezleri kurdukları gibi, geldiklerinde mevcut olan şehirleri ve kasabaları da eserlerle süslemişler ve ekonomik olanakları zenginleştirmişlerdir.

B. Sofya'nın Somut Kültür Varlıkları

Osmanlı Devleti, tarihteki diğer tüm büyük devletler gibi ele geçirdiği ve yüzyıllar boyunca hâkimiyetini kurumsallaştırdığı bölgelerde iktisadi, siyasi kültürel ve demografik miraslar bırakmıştır. Osmanlılar için Balkan coğrafyası, ürettiği politikalar ve teşkilatlanması ile hep öncelikli olmuştur. Balkanlar'ın Türkleşmesi ve İslamlaşması aşamasında Türk kültürünün önemli bir yeri vardır. Bilhassa Balkan şehirlerinden Sofya'nın bu kültürel mirastaki payı büyüktür. Osmanlı Dönemi'nde genelde Balkanlar, özelde ise Bulgaristan ve Sofya'da kapsamlı bir imar faaliyeti yürütülmüştür. Sofya'ya yerleşen Türk ve Müslümanlar bu şehri 500 yıllık zaman zarfında tam bir kültür şehri hâline getirmişlerdir (Özkan, 2015: 380).

Bu topraklara yerleşmek üzere gelen Türkler kısa süre içinde Bulgaristan'da yer adlarını Türkçeleştirmiştir. Yoğun bir Türk yerleşmesi beraberinde örf ve adetlerle birlikte yaşama şartlarını da getirmiştir. Yeni kurulan köyler, kasabalar ve şehirler sokakları, evleri ve hayır binaları ile Türkleşmiş ve Anadolu yerleşim bölgelerinden farksız bir görünüm almışlardır (Eyice, 1992: 403). Hatta yer yer Türk ve Müslüman nüfus yoğunluğu ve vakıf eserlerin yaygınlığı Anadolu'dan fazla olmuştur (İpşirli, 1992: 401).

Balkanlarda en fazla Türk eseri Bulgaristan'da inşa edilmiştir. Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre, Bulgaristan'da beş asırdan fazla süren Türk hâkimiyeti döneminde 3339 Türk eseri yapılmıştır (Ayverdi, 1982: 143). Bulgaristan'da yer alan toplam 3339 eserden büyük bir bölümü yıllarca süren savaşlar (Balkan Savaşları, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları vb.), doğal afetler (deprem, yangın, sel vb.) ve diğer sebeplerden dolayı bugüne kadar gelememiştir. Bu eserlerden bugüne kadar ayakta kalabilenlerin sayısı ancak 150 civarındadır. Bu eserler bilhassa Filibe, Şumnu, Vidin, Eski Zağra, Pazarcık, Sofya, Razgrad ve Köstendil şehirlerinde bulunmaktadır (Yalçın, 2009: 563).

Evliyâ Çelebi'nin yazdığına göre Rumeli'deki on müstesna şehirden biri olan Sofya, Rumeli Beylerbeyliğinin merkezi olunca, burada büyük imar ve inşaat faaliyetleri başlatılmıştır. Kentin dört bir köşesi cami, medrese, türbe, han, hamam, kale, bedesten, çeşme gibi mimari eserlerle donatılmış, bu yapıları idâme ettirebilmek için de vakıflar kurulmuştur (Bilecik, 2015: 1917). Osmanlı döneminde sadece Sofya'da 100'e yakın vakfın kurulduğu bilinmektedir. Bu vakıflar eğitimden sağlığa, konaklamadan ulaşıma birçok alanda şehrin ihtiyacını karşılamak için hizmet vermişlerdir (Özkan, 2015:385). Bulgaristan'daki vakıf eserlerin adları, sayıları, gelirleri ve dağıldıkları yerler hakkında tahrir ve cihat defterlerinde, XIX. yüzyıl salnamelerinde, konu ile ilgili layihalarda ve II. Abdülhamid devri resim albümlerinde bilgiler ve görüntüler

bulunmaktadır. Ayrıca başta Evliya Çelebi olmak üzere yerli ve yabancı seyyahlara ait seyahatnamelerde de bilgi verilmektedir (İpşirli, 1992: 401).

Arşiv belgelerine göre 1570'te Sofya'da 10 cami, 34 mescit, 4 adet muallim hane, 4 adet zaviye, 7 hamam, 1 adet bedesten, beş kapılı bir kervansaray; çok sayıda dükkân ve değirmen vardır (BOA, 409 Numaralı Sofya Defteri). Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde Sofya'da 53 cami ve mescit, 40 mektep ve 2 medrese olduğundan bahsetmektedir (Çelebi, 2006: 220-225). 1285 (1868-1869) tarihli Tuna Vilayeti Salnamesine göre şehirde 44 cami, 8 mektep, 4 medrese, 18 tekke vardır. 1289 (1872-1873) Tarihli Tuna Vilayeti Salnamesine göre 44 cami ve 18 tekke bulunur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinden önce Sofya'da 41 cami, 3 mescit, 3 medrese, 11 mektep, 2 hamam, 5 kaplıca, 5 türbe, 3 han, 8 tekke, 1 dergâh, 2 zaviye, 1 kütüphane ve 1 mahkeme konağının mevcudiyeti bilinmektedir (Koyuncu, 2015: 117).

Sofya'da Osmanlı Dönemi'nde başta medrese olmak üzere birçok eğitim kurumu yapılmıştır. Arşiv vesikalarında 1285 ve diğer Tuna vilayet salnamelerindeki bilgilerin aksine Sofya'da 11 medrese, 13 mektep olduğu anlaşılmaktadır. Sofya önemli bir ilim ve kültür şehri olduğu için burada okulların yanı sıra şehrin ihtiyacını giderecek derecede kütüphanenin varlığı da bilinmektedir. Bu kütüphanelerden en önemlisi Müftü Mustafa ve Mehmed Efendi Kütüphanesi'dir (Özkan, 2015:381).

Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından hazırlanan "Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk" adlı kitapta da ise Osmanlı döneminde Sofya ve köylerinde 32 cami ve mescit, 7 medrese, 19 mektep, 15 tekke-zaviye, 3 imaret, 13 han, 11 hamam, 2 türbe, 7 kervansaray, 10 çeşme, 1 sebilin varlığından söz edilmektedir (Ayverdi, 1982: 142).

Bulgaristan'daki Osmanlı eserleri ile ilgili bir rapor hazırlayan Bulgaristan Emareti Komiseri Ali Ferruh Bey'in 1902-1904 yıllarında hazırlayıp Yıldız Sarayı'na sunduğu rapora göre Sofya'da 44 cami, 3 mescit, 3 medrese, 11 mektep, 2 hamam, 5 kaplıca, 5 türbe, 3 han, 8 tekke, 1 dergâh, 2 zaviye, 1 kütüphane, 1 mahkeme konağı kaydı vardır (Özkan, 2015: 381).

Balkanlar'da Türk-İslam varlığını temsil eden dini-kültürel eserler, bölgedeki Türk hakimiyetinin sarsılması ve çoğunlukla özerklik ve bağımsızlık sonrasında başlatılan "Osmanlılıktan arınma" (de-Ottomanization) siyaseti tarafından yok edilmeye başlanmıştır. Bulgaristan'da en büyük yıkım Sofya'da gerçekleştirilmiştir. Çünkü amaç, Sofya'yı Osmanlı-Türk-Müslüman izlerinden "kurtarmak" ve "milli" Bulgaristan Krallığı'nın "milli başkenti" haline getirmektir (Sancaktar, 2012;57).

93 Harbi sonunda Müslüman ahalinin büyük kitleler halinde başta İstanbul olmak üzere anayurda göç etmesi, şehir ve kasabaların boşalmasına ve Bulgar makamlarının daha serbest hareket etmesine zemin hazırlamıştır. Berlin Antlaşması gereğince buradaki zengin İslam kültür mirasının tespiti, yerinde bırakılması veya satılması, başka bir şekle dönüştürülmesi için Türk ve Bulgar yetkililerden oluşan komisyonların çalışması gerekiyordu. Ancak Bulgar yetkililer boşalan terk edilen veya kullanılmayan cami, medrese, mektep ve diğer hayır eserleri ve bunlara ait gelir kaynaklarının hukuken Bulgaristan idaresine intikal ettiğini ve Bulgar hükümetinin resmi emlakine katılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Türk ve Bulgar üyelerden oluşan komisyon bu konuları müzakere etmek için seksen üç defa toplanmış, ancak verimli bir çalışma yapamamıştır. Bulgar makamları, bir taraftan Türk-İslam varlığının sembolü olan, diğer taraftan çok zengin bir maddi kaynak durumunda bulunan vakıfları çeşitli bahanelerle yok etmişlerdir.

Ali Ferruh Bey, II. Abdülhamid'e sunduğu bir raporda, vakıflar açısından en zengin durumda olan Sofya'da cami, medrese, tekke, zaviye, ev, han, kaplıca, dükkân, arsa, bostan vb. 'den oluşan 174 adet kıymetli vakfın Bulgar makamları tarafından hangi bahanelerle nasıl yok edildiğini "Harabat" başlığını taşıyan layihasında II. Abdülhamid'e arz etmiştir. Bu eserlerin önemli bir kısmı Sofya Belediyesi tarafından yeni yollar açmak veya genişletmek, dinlenme ve oyun alanı tesis etmek gerekçesiyle yok edilmiştir (İpşirli, 1992: 402).

Osmanlı mirasından kurtulmayı, Avrupalılaşmaya giden yol olarak gören Bulgarları eleştiren politikacılar da yok değildir. Bulgar politikacı Prof. A. İşirkov, 1912 yılında: “*Yunanlıları bizim eserlerimizi tahrip etmiş olmaları yüzünden kınamak için yeteri kadar kelime bulamayan bizler, Türk eserlerini fanatik bir çulgnlıkla yıktık*” sözleriyle bu yıkımları eleştirmiştir. Evleri, çarşıları, mahalleleri ve sokaklarıyla tipik bir Osmanlı şehri görünümünde olan Sofya, Rus, Avusturyalı, Çek ve Fransız mimarlar tarafından yaklaşık 30 yılda modern bir kent olarak yeni baştan inşa edilmiştir (Koyuncu, 2015: 118).

Sofya’da Osmanlı eserlerinin yıkımı, geçici Rus idaresi döneminde 1878-1879’da başlamıştır. İlk olarak 870 Türk evi yıkılmış, şehrin doğu ve güney mahalleleri harabeye dönmüştür. “Minare ormanı” olarak adlandırılan şehirde minareler dinamitlenerek havaya uçurulmuş, pek çok cami yıktırılmıştır. 1879 yılında Sofya’da ayakta kalan cami sayısı on dördtür. Bunlardan on üçü büyük bina yokluğundan dolayı askerî amaçlar için tahsis edilmiştir. Rusların çekilmesinden sonra Bulgar hükümetleri, geriye kalan Osmanlı eserlerini yıkmaya devam etmişlerdir. 1880’de şehrin doğu bölümünden başlayan ve mahalle mahalle sistematik bir şekilde devam eden yıkımlar, 1900’lerin başına kadar devam etmiştir (Koyuncu, 2015: 122). Eserlerin böylesine tahrip edilmesi buradaki cemaat ruhunu ve dayanışma fikrini ve hepsinden önemlisi Müslüman halkın ilim, din ve kültür kaynaklarını da kurutmuştur (İpşirli, 1992: 403).

1. Camiiler

Sofya’da; Fethiye Camii (St. Demetrius Kilisesi XVI. yüzyıl başlarında Fethiye Camiine çevrildi), Tellak Hasan Camii ve Mektebi, Kurşunlu Camii, Kün Camii, Lüleli Camii, Saray Camii, Kız Kasım Camii, Müseli Camii, Hüsrev Camii, Zafir Camii, Hacı İsmail Camii ve Mektebi, Hacı İlyas Camii, Kapan Camii, Gül Camii (“Eski zamanlarda büyük kilise imiş. Kubbesi ve bir düzgün minaresi var”. Çelebi 2006: 516), Bali Efendi Camii (Cami 1886 yılında yıkılmış, yerine 1888 yılında kilise inşaatına başlanmış ve 1893 yılında kilisenin inşaatı tamamlanmıştır. Bugün Bulgarların “Tsirkva Sveti Prorok İliya” ((Aziz Peygamber İlyas Kilisesi)) denilen o kilise caminin temelleri üzerine kurulmuştur), Şadi Bey Camii, Cami-i Atık ve Sakallızâde Hacı Ahmed Ağa Mescidi, Fatih Mescidi (BOA, C. EV., 593/29931) gibi pek çok camii ve mescit vardı. Bunların çoğu Bulgarlar tarafından yıkılmıştır. Geriye kalan birkaç cami cephaneye, hastane, jimnastik salonu, ecza deposu, müze gibi yeni fonksiyonlar kazandırılarak kullanılmış, bir kısmı da kiliseye çevrilmiştir. 1900’lerin başlarında ise eski Osmanlı şehirden hiçbir şey kalmamış ve Sofya tamamen batılı bir hüviyet kazanmıştır (Koyuncu, 2015: 122-131).

Günümüzde Sofya’da Osmanlı eseri olarak sadece 4 yapı mevcuttur. Bunlardan Banya Başı Camii cami fonksiyonunu sürdüren tek yapıdır. Sadrazam Mahmud Paşa Camii Arkeoloji Müzesi olarak kullanılmaktadır. Siyavuş Paşa Camii ve Bosnalı Mehmed Paşa Camii ise kiliseye çevrilmişlerdir (Bilecik, 2015: 1918). Kalan bu dört eseri ayrıntılı açıklamak yerinde olacaktır.

a. Siyavuş Paşa Camii

VI. Yüzyılda Bizans İmparatoru İüstinian tarafından Saint Sofia Kilise olarak inşa edilmiş olan yapı, XIV. yüzyılda Sofya şehrine adını vermiştir (Yalçın, 2009: 564). Fethedilen şehirlerde başta en büyük kilise olmak üzere bazı Hristiyan ibadethanelerinin cami haline getirilmesi usulüne bağlı olarak Sofya'da Büyük Ayasofya Kilisesi (Eyice, 1992: 404) XVI. yüzyılda Siyavuş Paşa tarafından camiye çevrilmiştir (Bilecik, 2015: 1924). Evliya Çelebi yapıdan, “*Bu camii yaptıran da Süleyman Han vezirlerindedir. Burası önceden kilise imiş. Kurşunlu, tek minareli, yüksek yerde yapılmış bir camidir*” (Çelebi, 2006: 224) şeklinde bahseder.

Siyavuş Paşa Camii'nin 1818 depreminde mihrabı, 1858 depreminde de minaresi yıkılmış camii harabeye dönmüştür. 1878 Yılında Bulgaristan'ın Türk hâkimiyetinden çıkmasından sonra uzun süre metruk kalmış, odun deposu olarak da kullanılmıştır. 1900 Yılında kiliseye tahvil edilerek ibadete izin verilmiştir. 1906 yılında ise Bulgar Ortodoks Kilisesine bağlı Sveta Sofya Kilisesi (Resim 1) adıyla takdis edilmiştir (Bilecik, 2015: 1925). Kiliseye çevrildikten sonra buradaki Türk sanatı izleri tamamen ortadan kaldırılmıştır (Eyice, 1992: 404).

b. Sadrazam Mahmud Paşa Camii- Büyük Cami- Ulu Cami

Sofya'da Müslüman mabetlerinin çoğunluğu yüksek Osmanlı memurları, yerel asiller ve sıradan gayretli Müslümanlarca yapılmıştır (Erdoğru, 2002: 5). Şehrin en büyük veya merkez camisi olduğundan Ulu Cami diye de adlandırılan yapı, Fatih Sultan Mehmet'in sadrazamlarından ve Rumeli Beylerbeyi Mahmud Paşa tarafından 1444-1456 yılları arasında yaptırılmıştır (Aşıkpaşazade, 1985: 200).

Cami, medrese odaları, kütüphane, kervansaray ve sebilden meydana gelen külliye niteliğindeki bu yapıdan bugüne sadece camii gelebilmiştir. 9 kubbeli olan bu abide, mabet olmaktan çıkarılmış, Bulgar Arkeoloji müzesine dönüştürülmüştür (Keskioglu-Özaydın, 1983: 121). Camii, erken Osmanlı devri Türk mimarisinde Ulucami tipine örnektir (Eyice, 1992: 404).

Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*'nde Sofya'da bundan büyük mabed-i kadimin bulunmadığını, her iki yönde boyunun 200 adım olduğunu, caminin dört kapılı ve bir tuğla minareli olduğunu yazmıştır (Çelebi, 2006: 224). Caminin sağ tarafında ise tuğladan yapılmış bir minaresinin varlığı bilinmektedir. 40 dersaneli medresesi ve sebili günümüzde mevcut değildir. 1878 yılında Bulgarlar tarafından tahrip edilen yapının minaresi dinamitlerle yıkılmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında bir süre hastane olarak kullanılmış, 1900'lerin başında caminin ön, arka ve sol cephesine binalar eklenerek yapı dışarıdan görülemeyecek bir duruma getirilmiştir. Cami sırasıyla Merkez Bankası ve Ulusal Kütüphane ve Müze olarak kullanılmıştır (Resim 2). Erken Osmanlı devri mimarisinin Bulgaristan'daki temsilcilerinden olan camiinin iç mimarisi tanınmaz haldedir. İçeriye asma kat yapılmıştır. Ahşap kapı kanatları ise orijinal olarak bugüne gelebilen tek unsurdur. Bugün, Bulgaristan Cumhurbaşkanlığı Sarayı'nın tam karşısında ve şehrin merkezinde bulunmaktadır (Bilecik, 2015: 1920).

c. Sofu Mehmed Paşa Camii- Bosnalı Mehmed Paşa Camii- Kara Cami

Sûfi veya Sofu lakaplı Derviş Mehmed Paşa tarafından, 1548 yılında Mimar Sinan’a yaptırılmıştır. Büyük bir külliye ve cami, medrese, kütüphane, imaret, bimaristan (hastane), hamam ve kervansaraydan oluşmaktadır (Keskiöglü- Özaydın, 1983: 121). Minaresinin siyah mermerle kaplı olmasından dolayı yaygın olarak Kara Cami (Çernata Camiya) adıyla bilinir (Eyice, 1992a: 305; Koyuncu, 2010: 129-146; Bilecik, 2015: 1920).

Kara Cami, Mimar Sinan’ın Sofya’daki en güzel eseridir. Cuma Camisi adlarıyla da anılan Kara Cami, Osmanlı’nın Sofya’da cami külliyesi olarak kurduğu üçüncü büyük yapıdır. Bugüne kalmış tek binası olan cami, Bulgaristan İçişleri Bakanlığı’nın yanındaki küçük bahçede bulunmaktadır (Cambazov, 2001: 197).

Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*’nde camiye Koca Derviş Mehmed Paşa Camii olarak tanıtır. Camiyi yaptıranın Süleyman Han vezirlerinden olduğunu ve yapıya İmaret Camii de dendiğini ve mimarının Koca Sinan olduğunu da belirtir (Çelebi, 2006: 224).

Bulgaristan’ın kaybindan sonra 1878 Aralık ayında Kara Cami’nin minareleri dinamitle yıkılmış (Koyuncu, 2010: 151), cami uzun süre depo ve cephanelik olarak kullanılmıştır. Külliye ait diğer binalar zaman içerisinde ortadan kaldırılmıştır. Bitişindeki 16 odalı medresesi 1928’de yıktırılıncaya kadar hapisane olarak kullanılmıştır (Cambazov, 2001: 197). Mimar Sinan’ın Bulgaristan’daki tek camisi bugün şehrin kalabalık bir semtinde iki ana cadde arasında bulunmaktadır (Eyice, 1992a: 305). Camii, kilise yapılmak amacı ile 22 Mart 1902 yılında restorasyon geçirmiştir. Kara Cami, Osmanlı protestoları eşliğinde 9 Ağustos 1903 Pazar günü “Sv. Sedmoçislenitsi” (Yedi Azizler) Kilisesi (Resim 3) adıyla takdis edilmiştir (Koyuncu, 2010: 142).

d. Seyfullah Efendi Camii- Banyabaşı-Bana Başı

Molla Kadı Seyfullah Efendi isimli bir hayırsever tarafından 1566 yılında yaptırılmıştır (Ayverdi, 1982: 97). Camiye ait bir vakıfta vardır. Vakfın camii Banyabaşı Camii olarak ta bilinmektedir (BOA, C. EV..., 248/12364).

Sofya’da cami hüviyetini minaresiyle birlikte yakın tarihlere gelinceye kadar koruyan tek yapı olan Seyfullah Efendi (Banyabaşı) Camii, üç bölümlü son cemaat yerini takip eden tek kubbe ile örtülü kare bir mekândan ibaret büyükçe bir ibadet yeridir (Eyice, 1992: 404). Hemen yanında bir hamam bulunur. Sofya’daki 53 camiden ibadete açık kalan ve bugüne ulaşan tek camidir (Keskiöglü- Özaydın, 1983: 121).

Evliya Çelebi camiden, “*kalabalık mahallede olduğundan, sabah ve akşam cemaat eksik olmaz. Dört köşe duvar üzerinde yüksek bir kubbedir. Amma hayli büyük camidir. Kurşun örtülüdür. Büyük âlimlerden bir vâizi var. Bunun da minaresi gayet sanatlı olup Sofya içinde benzersizdir*” şeklinde bahsetmektedir (Çelebi, 2006: 517). Cami günümüzde şehrin en büyük caddesi olan Maria Lousia üzerinde, Sofya Merkez Hamamı ile hali arasındaki meydana, Klum diye bilinen en büyük ticaret mağazasının alt tarafındadır (Cambazov, 2001: 196).

Bugün camii kapısının üzerinde Mimar Sinan tarafından yapıldığı yazar, ancak biz araştırmalarımız sırasında buna dair bir bilgiye rastlayamadık (Resim 4-5). Kaynaklarda Mimar Sinan’ın Sofya’da yaptığı tek yapı Sofu Mehmed Paşa Camisi olarak geçmektedir.

Cami 1879 yılında savaş sırasında Bulgarlar tarafından tahrip edilmiştir. 1890 Yılında caminin ve bitişindeki hamamın, yerine yeni bir hamam yapma bahanesiyle Sofya Belediyesi

tarafından yıkılmasına karar verilmiştir. Babalı'nın girişimleri sonucunda cami yıkımdan kurtarılmış fakat hamam kurtarılamamıştır. Camii 1915-1917 yılları arasında Osmanlı Evkaf Nezareti'nin tahsis ettiği para ile tamir ettirilmiştir. Minaresinin şekli değiştirilerek boyu kısaltılmış ve minberi yenilenmiştir. En son 1920 yılında temelleri gözden geçirilen cami depremlerde hasar görmüş, kubbesinde çatlaklar oluşmuştur. Son olarak 2007 yılında restore edilen camii Türkiye'den getirilen çinilerle süslenmiştir. Arka tarafında hamamın varlığını gösteren kalıntılar mevcuttur. Cami günümüzde hemen yanında gerçekteştirilen metro inşaatından dolayı yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır (Bilecik, 2015: 1923).

2. Türbeler

Türbelerin Türk-İşlam mimarî eserleri arasında kendine mahsus bir yeri vardır. Bu grup anıtlara, hatıra karakterini taşıyan türbeler (Mauzoleyler) ve nişaneler (anıt kabir) gibi anıtlar da dâhildir. Onların çoğu tekkelerin bitişinde yapılmış ve öyle kalmıştır. Bu türbelerde şeyhler ve tekkelerin kurucuları gömüldür. Bulgaristan'da bu ana kadar tespit edilen türbelerin âdeti 27'dir (Memişoğlu 1995: 64). Ayverdi'ye göre Osmanlı döneminde Sofya'da 2 türbe, inşa edilmişti (Ayverdi, 1982: 142).

Ali Ferruh Bey'in Sofya Müftüsü Mehmet Hüsnü Efendi'ye hazırlattığı 8 Haziran 1902 tarihli deftere göre ise harpten önce Sofya'da 5 türbe vardı. Bağımsızlıktan hemen sonra Bulgarlar tarafından tahrip edilen ve bakımsızlıktan harap durumda olan Bali Baba Türbesi (Resim 6) 1901 yılında Sultan Abdülhamid tarafından tamir ve tezyin ettirildi. 6 Haziran 1901'de Komiserlik heyeti, Sofya müftüsü, Sobranya İşlam azası ve bazı zevatın katılımıyla türbenin açılışı yapıldı (Koyuncu, 2006: 227). Knyajevo semtindeki Bali Baba Türbesi, 1992 ve 1994 yılında iki kez fanatikler tarafından ateşe verilmiştir. Bu iki büyük yangının ardından harabe haline dönen türbe, tekrar restore edilmiştir. Türbe hâlâ hafta sonu Bulgar, Türk ve Romenler tarafından ziyaret edilmektedir. Özellikle her yıl 2 Ağustos'ta burada büyük törenler düzenlenmekte ve bu törenlere hem Müşlümanlar hem de Hristiyanlar iştirak etmektedirler (Cambazov, 2001: 199).

Lüleciler Çarşısı'ndaki Seyfullah Efendi Türbesi ve Mektebi, Şeyh Sinan Efendi Türbesi, Kasap Baba Türbesi, Çoban Baba Tekke ve Türbesi ile Mercan Baba Türbesi imar faaliyetleri ve başka sebeplerden yıkılmıştır (Koyuncu, 2006: 222).

3. Tekkeler ve Zaviyeler

Balkanlarda yer alan tekke ve zaviyelerin en önemli işlevi, fethedilen topraklarda yaşayan gayrimüşlimlerin Türkleşmesi ve İşlamlaşmasına yardımcı olmaktı. Bulgaristan'daki tekkeler genelde Rumeli'ye Türk yayılışında görüldüğu üzere genellikle Bektaşi Tarikatı'na aitti (Bakırcı- Türkan, 2013: 145).

Ayverdi'ye göre Osmanlı döneminde Sofya'da, 15 tekke-zaviye inşa edilmişti (Ayverdi, 1982: 142). 1285 (1868-1869) tarihli Tuna Vilayeti Salnamesine göre ise şehirde 18 tekke vardı (Keskioğlu, 1969: 322).

Osmanlı kültürü içerisinde önemli bir yere sahip olan bu tekkeler zaman zaman devlet tarafından da desteklenmiştir. Mesela Sofya'daki Kapan Tekkesi yangında harap olduktan sonra 20 Mart 1846 tarihinde tekke şeyhi Şeyh Ali el-Kadiri, tekkenin yeniden imarı için yardım talebinde bulunmuştur. Yine Kapan Tekkesi'nin postnişini Abdullah Efendi'ye 21 Mayıs 1851

tarihine Padişah tarafından 3.000 akçe atıye ihsan buyrulmuştur (BOA, Sadâret Mektûbî Kalemî).

Bulgarların Türk-İslam eserlerini yok etme politikası sebebiyle pek çok tekke yok olmuştur. Bunların arasında Kadiri Tekkesi, Rifai Tekkesi Şeyh Sinan Efendi Türbesi, Kılınç Baba Zaviyesi, 2 tane Nakşi Tekkesi, Fethiye Tekkesi, Halveti Tekkesi (Sofya'nın Köşeli köyünde), Hekime Hatun Halvetiyye Tekkesi, Şeyh Bayram Efendi Zaviyesi, Rifai Dergâhı, Kasap Baba Türbesi, Çoban Baba Tekke ve Türbesi sayılabilir (Koyuncu, 2015: 123- 124; Özkan, 2015: 391-392; Ayverdi, 1982: 100).

4. Hamamlar

Osmanlılar, Bulgaristan topraklarında gelenekleri ile doğru orantılı, toplumsal ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile hanlar, hamamlar, evler, bedestenler, köprüler inşa etmişlerdir. Sağlık açısından önemli olmasından dolayı hamam yapımına çok itina etmişlerdir. Bu nedenle, Bulgaristan'ın birçok kasaba ve şehirlerinde hemen hepsi çok bölmeli ve kubbeli, mimarî değere ve estetik görünümü haiz kâgir hamamlar yapılmıştır (Memişoğlu, 1995: 63-66). Havası ılımlı olmayan Sofya ılıca ve hamamları ile ünlüdür. Bunlar içinde en meşhuru, 1506'da II. Bayezid'in damadı Yahya Paşa'nın yaptırdığı bedesten ve hamamdır (Erdoğru, 2002: 4).

Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde Mehmed Paşa ve Sunkur Beğ hamamlarının isimlerini verir (Çelebi, 2006: 519). Ekrem Hakkı Ayverdi, eserinde Ahi Murad -Bane Hamamı, Zağnos Paşa Hamamı, Hacı Boğa Bey Çifte Hamamı, İmaret Hamamı ve Mevlâna Alaüddin b. Hacı Bayram Bey Hamamını zikreder (Ayverdi, 1982: 101). Yine Sofu Mehmed Paşa'ya ait, planı Mimar Sinan tarafından çizilen külliyeinin içinde de hamam mevcuttu. Seyyah Dernschwam 1553'de Sofya hamamlarını görmüş ve işleyişlerini ayrıntılarıyla yazmıştır (Dernschwam, 1992: 34-36).

Mektupları XVIII. yüzyıl Osmanlısı için ana kaynak değerinde olan, diplomat eşi ile birlikte Doğu yolculuğuna çıkan Layd Montegu, Sofya ziyareti sırasında hamamları gezmiş buraları ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Müslim ve gayr-i Müslim kadınların fiziksel özellikleri, eğlence kültürleri vb. yaşamlarına dair dikkat çeken bilgiler vermiştir. Montegu'de bu hamamda şahit oldukları, Türk kadınlarının hem maddi hem manevi unsurları ile muhteşem oldukları yönünde kendisinde bir fikir oluşturmuştur (Montegu, 1933).

5. Çeşmeler

XV-XIX. Yüzyıllarda Balkanlarda her bir şehir, köy, hatta yol kenarlarında birçok suyolları ve binlerce çeşme yapılmıştır. Çoğu yıktırılan bu çeşmelerden kalanların da genellikle kitabeleri sökülüp müzelere taşınmıştır. Ekrem Hakkı Ayverdi, eserinde Osmanlı döneminde Sofya ve köylerinde 10 çeşme, 1 sebilin varlığından söz edilmektedir. Bunlar; Büyük Bana, Has Boğa, Küçük Bana, Mahmud Paşa hasebi (BOA. TD 409, vrk.599) Mustafa Paşa b. Abdurrahman, Saruhan Mahallesi, Mansur Mahallesi, Sultan Mehmed ve Sungur Çavuş Çeşmeleridir (Ayverdi, 1982: 103). Yahya Paşa'nın Recep 912 H. /Kasım 1506 tarihli vakfiyesinde, Sofya'nın yukarı yanında Saraç pınarından şehre su getirerek çeşitli çeşmeler yaptırdığı kayıtlıdır (Bayram, 1988: 476).

Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde Mahmud Paşa Sebili, Banabaşı'nda Molla Sebili ve Tâlih Çeşmesi adı geçer (Çelebi, 2006: 518). Maalesef bu eserlerden bugüne kalan yoktur.

6. Hanlar ve Kervansaraylar

Sofya önemli bir ticaret ve ulaşım yolu üzerinde kurulduğu için şehre ulaşan güzergâhlar üzerine birçok han ve kervansaray yapılmıştır. Ayverdi'ye göre Osmanlı döneminde Sofya'da, 13 Han, 7 Kervansaray inşa edilmiştir (Ayverdi, 1982: 142).

Bu yapılarla ilgili Evliya Çelebi, Siyavuş Paşa kervansarayı, Koca Mehmed Paşa imareti ve kervansarayı, Hacı Boğa kervansarayı, Hıdır Çavuş kervansarayı, İlyas Bey kervansarayı ve Mevlâna Alaüddin kervansarayı, Çelebi Han, Eski Han, Mahmud Paşa Hanı, Küçük Han, Çuhacı Han ve Slivniski Han, Banabaşı Hanı, İmaret Hanı, Tahıl pazarı Hanı, saraya bitişik Küçük Han, Bedesten karşısında Büyük Han, Çukacılar Hanı, Yahudiler Hanı isimlerini verir (Çelebi, 2006: 519).

Bu eserlerin birçoğu bugüne ulaşmadığı için sadece belgelerden isimlerini öğrenebiliyoruz. Örneğin; Bali Baba türbesi yakınında bulunan ve buraya gelip geçenlere hizmet etmek için yapılan han, yıkılmaya yüz tuttuğu için yapılan tahkikat sonrası 6.000 kuruş civarında tamirat keşfi çıkarılmıştır. Han 5 Haziran 1791 tarihinde önemli bir tadilat geçirmiştir (BOA, Cevdet Tasnifi Belediye: 74).

7. Kaleler

Eski bir yerleşim yeri olan Sofya etrafı surlarla çevrili kale-şehir özelliğinde idi. Osmanlı idaresine girdikten sonra fiziki ve sosyal yapı bakımından gelişme ve şehirleşme sürecine girdi ve zamanla surların dışına taşı, daha çok enlemesine doğru yayılmaya başladı (Şahin, 1992: 345). 1553'te şehre gelen Alman seyyah Hans Dernschwam'da şehri tanımlarken “*şehir büyük ve uzun, etrafında sur yok*” (Dernschwam, 1992: 342) demiştir.

Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde şehrin alınmasını anlatırken Sofya Kalesinden de bahseder ve kalıntılarında gezdiğine değinir (Çelebi, 2006: 512).

8. Kiliseler

Seyyah Dernschwam 1553 yılında Sofya'da Katolik, Ermeni ve Rumlara ait bin (1000) kilise ve yine şehirde büyük bir katedralin olduğunu yazmıştır (Dernschwam, 1992: 342). Rossitsa Gradeva, XVI-XVII. yüzyıl yerel bir Bulgar kaynağında Sultanın Hıristiyanlara kilise izni verdiği ve buna dayanarak Sofya civarında 300 kilise ve 15 manastır yapıldığını aktarmaktadır. Ayrıca, şer'î hukuk doğrultusunda nüfusu karma yerlerde bunların tamir veya müceddeden inşa olabileceği, ahalisi tamamen Hıristiyan olan yerlerde ise yenilerinin yapılmış olabileceği kanaatindedir. Yine, Bulgaristan'da çoğunluğu XV-XVI. yüzyılda yeniden yapılan 150 manastır olduğu belirtilmektedir (Koyuncu, 2014: 49).

Stephan Gerlach şehrin geniş bir alana yayılmış olduğunu, çok sayıda Raguzalının ve 300'ü aşkın Yahudi'nin burada yaşadığını, Rumlarla Bulgarların aynı kiliseye gittiklerini, Almanca, İtalyanca ve Yunanca ders verilen okulların var olduğunu, şehirde on iki kilise bulunduğunu, küçük bir bedestenin de yer aldığını nakleder. “Burada 12 kilise ve 12 papaz var: 1. Azize Marina Kilisesi, 2. Üç Aziz Niclaus kilisesi, 5. iki Paraskeve kilisesi, 7. İsa Efendimiz Kilisesi, 8. Kutsal Başmelek Kilisesi, 9. Göğe Çıkış Kilisesi, 10. "En Kutsal Olan" kilisesi, 11. İsa Peygamber'in öncüsü Aziz Johanni Kilisesi, 12. Aziz Lucas Kilisesi” (Gerlach, 2007: 836-837).

Bazı araştırmacılara göre Balkanlarda Osmanlı döneminde yapılan kiliselerin sayısı, Osmanlı öncesinden kalma kiliselerden fazladır. Bunun nedenleri ise Osmanlı'nın Katolikliğe karşı

Ortodoksluğu güçlendirme politikası ve bunun yanı sıra Hıristiyan tebaanın ihtiyaçlarını göz ardı etmemesidir. Osmanlı Devleti Sofya ve çevresine yerleştikten sonra diğer yerlerde olduğu gibi buradaki Hıristiyan halkın hak ve hukukunun korunması hususunda titiz davranmıştır. Örneğin, 1692 Kasım ayında Sofya mollasına gönderilen bir hükümde Kalo Yani Mahallesi’nde yaşamakta olan Ermeniler ibadet yapmak istedikleri kilisenin tamiri için izin istemişlerdir. Bu isteği dikkate alan Osmanlı yönetimi kilisenin tamirine ve ibadete mâni olunmaması için hüküm yazmıştır (BOA, Mühimme Defteri: 57, 58). Bu kiliselerin birkaçından bahsetmek uygun olacaktır.

Boyana Kilisesi, XI. yüzyılda yapılmıştır, bugün UNESCO Dünya Mirası Koruma Listesinde. Aziz George Rotunda Kilisesi, Sofya’nın en eski binası olarak kabul edilmektedir. Osmanlı döneminde cami olarak kullanılmıştır. 22 peygamberin tasvir edildiği freskler, Osmanlı döneminde dini sebeplerce üstleri boyanarak kapatılmıştır. Bu nedenle varlıkları ancak XX. yüzyılda keşfedilmiştir. Kubbesi UNESCO tarafından koruma altına alınmıştır. Saint Nedelya Kilisesi, X. yüzyılda yapılmıştır. Saint Nikolas Rus Kilisesi, yıkılan Saray Camii’nin yanında 1882 yılında yapılmıştır. Altın kaplamalı kubbeleri ile göz kamaştırıcıdır. Aleksander Nevski Kilisesi, Sofya’nın en gösterişli binasıdır, aynı zamanda Avrupa’nın en büyük ikinci katedralidir. Altın kaplamalı gösterişli kubbesi ve ihtişamlı görünüşü ile Sofya’nın da sembolü haline gelmiş olup turistlerin çok ilgi duydukları yerlerin başında gelir. Katedral, 93 Harbinde kaybettikleri askerleri anısına 20 yılda (1892-1912) tamamlanmıştır. (<http://www.olaysalcan.com/sofya-bulgaristan.html>, 3 Şubat 2016’da erişildi).

Aziz Sofia Kilisesi, Balkanlar’daki erken Hıristiyan döneminin en önemli örneklerinden biridir. Şehirdeki IV. ve VI. yüzyıldan kalma en eski Ortodoks kilisesidir. Yapı XIV. yüzyılda şehre “kutsal bilgelik” anlamına gelen “Sofia” adını vermiş. Osmanlı döneminde camiye dönüştürülen yapı, depremlerden etkilenerek terk edilince tekrar Ortodoks kilisesine çevrilmiş. Sveta Retka Kilisesi, şehir merkezindedir. Altında 100 mezar, 4 kilise daha olduğu söylenir. Civarındaki arkeolojik kazılar devam etmektedir. Aziz Petka Kilisesi (Sveta Petka Samardjiska), semercilerin azizi Petka adına XIV. yüzyılın sonlarında, Osmanlı döneminde inşa edilmiş, ufak bir Orta çağ Ortodoks kilisesidir (<https://durmagez.wordpress.com>, 3 Şubat 2016’da erişildi).

Rila Manastırı, Sofya’ya 120 km. uzaklıkta, Rila dağlarının ortasında, XIV. yüzyılda yapılmış olup tamamen ayaktadır. Bulgaristan’ın bağımsızlık hareketi sırasında çok önemli rol oynamıştır. Kütüphanesinde 16000’den fazla değerli yazma kitap bulunmaktadır. Rila Manastırı’nda Türk han ve kervansaray mimarisinin izleri görülebilir (Eyice, 1992: 403). Yine Ermiş Luka Kilisesi Osmanlılar döneminde 1799’da, Meryem Ana Kilisesi 1805 yılında yapılmıştır (Acaroğlu, 2007: 38).

C. Geleneksel El Sanatları

Balkanlar’da Osmanlı döneminde büyüyen ve gelişen şehirler, başlangıçta idari-askeri merkezler halinde iken, zamanla geleneksel Osmanlı el-sanatları ve esnafın (başlıca dokumacılık, boyacılık, dericilik) yerleşmesi ile ticari-sanayii merkezler haline gelmişlerdir. XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı tahrir defterleri, bütün Balkan şehirlerinde başlıca el-sanatlarının, Osmanlı Bursa’sındaki aynı çeşitlilik ve örgütlenme biçimini gösterdiğini gösterir (İnalçık, 2005: 35).

XII. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar daha ziyade ticaret ve el sanatlarında bir gelişme gösteren Sofya bunu özellikle Osmanlı idaresine girdikten sonra da sürdürdü (Şahin, 1992: 346).

Bugün Bulgaristan'da Osmanlı el sanatları hala yaşamaktadır. Örneğin, çömlekçilik uzun yüzyıllar bu topraklarda zanaat olarak yapılmış, günümüzde de bir meslek grubu olarak devam etmektedir. Türk halı ve kilimleri, ipeklileri, giysileri, süsleme gereçleri, oymacılık, işlemecilik, çinicilik, taşçılık vb. sanatlar ve zanaatların hemen hepsi günümüzde de devam etmektedir (Acaroğlu, 2007: 41).

D. Soyut Kültür Varlıkları veya İnsani Değerler

1. Dini Değerler

Bulgaristan hem etnik hem de dini nüfus yapısı itibarıyla heterojen bir özellik göstermektedir. Bulgaristan nüfusunun %90'ını Ortodoks mezhebini benimseyen Hristiyanlar oluşturmaktadır (Bulgaristan Raporu, 2015: 13). Hristiyanlardan sonra Bulgaristan'da yaşayan ikinci büyük dini topluluğu Müslümanlar oluşturmaktadır. Ülkedeki son nüfus sayımına göre en yüksek Müslüman nüfus oranına sahip illerin başında Kırcaali (%69,6) ve Razgrad (%53,7) gelmektedir. Bunları Şumnu, Burgaz, Filibe (Plovdiv), Yukarı Cuma (Blagoevgrad), Eski Cuma (Targovişte), Paşmaklı (Smolyan) ve Silistre takip etmektedir. Sofya bugün Müslüman varlığı bakımından son sıralardadır. Bulgaristan'daki Müslümanların yaklaşık %75'i Türk, %13'ü Pomak ve Bulgar, %12'si Romen'dir (Bulgaristan Raporu, 2015: 14).

Bulgaristan'ın bağımsızlığı ile birlikte asırlarca bu toprakların sahibi olarak yaşayan Müslüman Türklerden savaşlar, katliamlar ve göçlerden geriye kalanlar, yabancı bir ülkenin azınlıkları olarak yeni ve çok farklı bir hayat sürmeye başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin bu insanlara yüz çevirmemesi ve daha sonradan Türkiye'nin yakın ilgi ve desteği ile toparlanıp hayatlarını yeni statülerine göre tanzim etmeye çalışmışlardır. XX. Yüzyılın başlarından itibaren Bulgaristan'da mektepler, medreseler, müftülükler, vakıflar, hayır müesseseleri kurarak örgütlü bir Müslüman Türk topluluğunun vücuda getirmeye başlamışlardır. Ancak bu ilerleme çok kolay olmamıştır. Bulgaristan Türkleri için "Büyük Bozgun" yılları olarak tarihe geçen Bulgaristan Prensiğinin ilk yıllarında en önemli dini kurum olan müftülük örgütü olmak üzere dini kurumlar şiddetli bir şekilde darbe yemiş ve gerilemiştir (Şimşir, 1986: 32). 1983 yılında bütün Müslüman ve Türklerin isimlerinin Hristiyan isimleriyle değiştirilmesine başlanmış, camiler kapatılmış, Türkçe konuşulması, mevlit ve sünnet töreni yapılması yasaklanmış, Müslüman ölülerinin kendi mezarlarına İslami kurallara uygun biçimde gömülmesi önlenmiştir (Karpat, 1992: 31).

Türlere uygulanan zulüm ve baskıların, 1989'da özellikle Türkiye'nin uluslararası camiada girişimlerde bulunması üzerine BM ve İslam ülkelerinde protesto edilmiştir. Bütün bu baskılar Bulgaristan'ın yumuşayarak tavrını değiştirmesinde etkili olmuş; isimleri değiştirilen kişilerin isimlerini iade kararı alınmış; Türklerin varlıkları ve kimlikleri kabul edilmiş; Türkçe konuşmak serbest bırakılmış; okullarda Türkçe'nin de okutulması prensip olarak kabul edilmiş; Türkçe gazete ve dergiler çıkmaya başlamış; ülke dışından dini kitaplar getirilmesi veya yayımlanması, camilere serbestçe girilmesi, ezan okunması, Arapça dua okunması ve vaizlerin Türkçe vaaz vermesi mümkün hale gelmiştir (Günay, 2002: 407-416).

Bulgaristan'da son demokratikleşme hareketiyle birlikte ibadet hürriyeti ve din eğitimi konusunda yeni bir dönem başlamış olup Müslümanlar 1000'e yakın cami ve mescidi faal hale getirmişlerdir. Dini eğitim ve öğretime yardımcı olmak tarihi eserlerin tamir ve bakımı ile

yenilerinin yapımı gibi hizmetlerde bulunmak üzere Eylül 1990'da merkezi Sofya'da olan İslam Kültürünü Geliştirme Halklar arası Yardım Vakfı kurulmuştur. Sofya İslam Enstitüsü (SYİE) 29 Eylül 1990 tarihinde 42 nolu Bakanlar Kurulu kararıyla, Sofya Yarı Yüksek İslam Enstitüsü adıyla kurulmuştur. Faaliyete başladığı 1991 eğitim-öğretim yılında eğitim süresi iki yıl olan enstitünün 1998-1999 eğitim-öğretim yılında eğitim süresi dört yıla çıkartılmıştır. Bu tarihten itibaren TDV enstitüye destek vermeye başlamıştır. Sofya Yüksek İslam Enstitüsü mezunları imam, vaiz, müftü ve belediye okullarında din dersi öğretmeni olarak görev almaktadırlar. Mezunları müftü, müftü yardımcısı, vaiz, imam-hatip ve ülke okullarında din dersi öğretmeni olabilmektedir. Enstitü Bulgaristan'da oldukça saygın bir yere sahiptir. 17 Haziran 1998 tarihinde Türk ve Bulgar diyanetleri arasında yapılan bir protokolle baş müftülük ve baş müftülüğe bağlı olarak eğitim faaliyetlerini sürdüren enstitü ile üç İmam-Hatip Lisesi'nin (Şumnu, Rusçuk ve Mestanlı) çeşitli ihtiyaçları Türkiye Diyanet Vakfı'nca karşılanmaya başlanmıştır. Baş müftülük tarafından aylık bir gazete, Bulgarca ve Türkçe olarak kısıtlı sayıda dini literatür neşredilmektedir (Şahin, 1992: 347).

Bugün, Balkanlarda yaşayan Türkler kendilerine ait olan bu değerleri muhafaza etmek canlı tutmak ve dini kültürel geleneklerini yaşatmak için son yıllarda daha da bilinçli hareket etmektedirler. Çünkü hepsi dillerinde, dillerinden, örf ve adetlerinden uzaklaştıkça özlerinden koştuklarının farkındadırlar. Müslüman-Türk nüfusuna karşı yapılan girişimlerin aslında onları asimile etmek için yapıldığının da idrakindedirler.

2. Ahlak Anlayışı ve Görgü Kuralları

İslam ahlakıyla ahlaklanan ve bu özelliklerini günümüzde de sürdüren ecdat yadigarı Türkler, hala Osmanlıdan gelen ahlak ve görgü kurallarını, çoğu dönem yasaklanmasına rağmen unutmamışlar yaşatmaya, değerlerini korumaya ve yeni nesillere bunları aktarmaya devam etmişlerdir. Eski geleneklerini, misafirperverliklerini, bayram, şenlik, düğün, sünnet vs. kutlamalarını aksatmadan ve çok özen göstererek uygulamaktadırlar. Müslümanlar dini bayramlarını, evlenme merasimlerini dini şartlara göre yapabilmektedirler. 1989'dan sonra Müslüman erkek çocukların sünnet edilmesine izin verilmiş, hatta hastanelerde bile sünnet operasyonları serbest olmuştur. Komünizmin yıkılmasının hemen ardından toplu sünnet törenleri yapılmaya başlanmış ve bu törenlerde geleneği canlandırmak amacıyla davullar zurnalar çalınmış ve yağlı güreşler yapılmıştır. Osmanlılar, bu topraklarda gayrimüslim unsurların beş yüz yıl, yok etmeye çalışmadan, kendi milli varlıklarını, ticaret ve kültürlerini geliştirmelerine elverişli bir ortam sağlamıştı. Ancak günümüzde orada yaşayan Müslümanlar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Azınlık durumuna düşen Türkler, bugüne kadar çok sıkıntı çekmişler ve bundan sonra çekmeyeceklerinin de bir garantisi yoktur. Bu zorluklara rağmen onları birbirlerine tek bağlayan öz kültür ve değerleridir. Her anlamda temelleri 1380'lerde atılan mevcudiyetin izleri hala silememiştir (Sakarya Balkan Göçmenleri Kültür ve Dayanışma Derneği Başkanı Erdinç Bilaloğlu, kişisel görüşme, 2 Mayıs 2016).

3. Giyim-Kuşam: Kişilik Sergileme Kültürü

Her toplumun kendine özgü giyim kuşam anlayışı vardır. Giyim aynı zamanda kişisel bir dış vurum aracı olarak bireylerin ve toplumun yapısı hakkında bilgiler ve mesajlar vermesi açısından da önemlidir. Giyim kuşamın niteliğini belirleyen unsurlar ince bir zevk ve beğeninin ötesinde, gelenek-görenek, coğrafi koşullar ve iklime göre değişebilir. Osmanlılarda kıyafet, toplum yaşamının bir ifadesi olup, giysisinin kumaşı kadar, renginin de bir anlamı vardı ve giyenin ait olduğu toplum düzeyini yansıtmaktaydı.

Günümüzde bütün Balkan halk giysilerinde olduğu gibi, Bulgar giyim kuşamında da Türk motif ve etkileri açıkça görülebilmektedir. 1878'den sonra, o zamana kadar Türklerden başkasına yasak olan “yeşil” renk, pembe ve mor gibi Türklere özgü renkler Bulgar giyim-kuşamında da görülmeye başlamıştır (Acaroğlu, 2007: 41).

Bulgaristan'da özellikle Komünist dönemde Müslümanların çarşaf giymelerine ve başörtüsü takmalarına izin verilmiyordu. Müslümanların her yaptığı ve her giydiğine karışılıyordu. Demokrasi dönemine geçişle beraber Müslümanların giyimlerinde serbest bırakıldı. Ancak Müslümanlar göze batmamak ve onlara önyargılı davranılmaması adına kıyafetlerinde aşırıya kaçmamaya, dikkat çekmemeye özen gösteriyorlar (Erdoğan Bilaloğlu, kişisel görüşme, 2 Mayıs 2016).

4. Aile Yapısı ve Kadın-Erkek İlişkileri

Türk milleti için aile geçmişten bu yana en kutsal müesseseye olmuştur. Eşlerin birbirine ve çocuklarına karşı görevleri, sorumlulukları her nerede olurlarsa olsun yanlarına götürdükleri bir değerdir. Bugün Sofya'da yaşayan Müslüman Türkler içinde aileye verilen önem hala değişmemiştir. Diğer dinsel topluluklarla çok nadir evlenen Müslümanlar, kapalı ve içe dönük bir sosyokültürel özellik göstermektedir. Geleneklerini hala yaşatma çabası içindedirler. Yaşanan göçlerle azalan nüfusa birde komünist rejim sonrası kapanan fabrikalar yüzünden yurt dışında çalışmak zorunda kalan Müslümanlarda eklenince aile yapısında değişimler olmuştur. Genç nüfusun yurt dışına göçü yüzde on civarında nüfusun azalmasına yol açmıştır. Önceden her köyde okul varken, şimdilerde sınıflar birkaç köyün birleşmesiyle oluşmaya başlamıştır. Buna doğum oranındaki azalmada eklenince aile hayatı derinden etkilenmiş, ancak gelenek-göreneklerde herhangi bir değişim yaşanmamış aile içi dayanışma ve yardımlaşma daha da artmıştır. (Erdoğan Bilaloğlu, kişisel görüşme, 2 Mayıs 2016).

Bulgarlar ve Türkler arasındaki tarihten gelen mesafe günümüzde de ayrımcılığa yol açır Türklerin yaşayışını etkilemektedir. Ülkede eşit olmayan politikalarından dolayı Müslümanların okullaşma ve üniversite mezuniyet oranı, Hristiyan topluluklarına göre daha düşüktür. Hatta bazı meslek, uzmanlık ve kariyer pozisyonlarında ayrımcılık dahi gözlenmektedir. Örneğin Müslüman bir kişinin subay, hâkim, polis, jandarma, sınır güvenlikçisi, istihbarat uzmanı olması neredeyse imkânsızdır. Astsubay bir Müslümanın subay, onbaşı; bir Türk polisinin de binbaşı olması güçtür. Bulgaristan'da hem özel sektör hem de devlet kurumlarında Müslümanların alt kademedeki üst kademeğe geçişleri sosyalist dönemde olduğu gibi bugün de zordur (Bulgaristan Raporu, 2015: 16).

SONUÇ

Tarihi süreçte pek çok devletin hakimiyetinde kalan Sofya, günümüzde Balkanların önemli devletlerinden biri olan Bulgaristan'ın başkentliğini yapmaktadır. Şehrin bu derece önem kazanmasında Osmanlı Devleti'nin katkısı elbette ki çok büyüktür. Diğer birçok Balkan şehri gibi Osmanlı fütuhâtından önce bir kasaba görünümünde olan Sofya, fethedilmesi ile birlikte şehir özelliği kazanmaya başlamış, nüfusu artmış, yapılan imar faaliyetleriyle birlikte tam bir Türk-İslam şehri haline dönüşmüş ve sosyo-ekonomik açıdan çok büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Bölgeye göç eden Müslüman-Türk halklar, beraberlerinde dillerini, müziklerini, halk ve tasavvuf edebiyatını, çeşitli sanat kollarını, yeme-içme kültürlerini, mimarilerini, geleneklerini ve folklorlarını daha doğrusu Müslüman-Türk medeniyetinin tüm unsurlarını bu bölgeye taşımış, yaygınlaştırmış ve günümüze kadar -az da olsa- yaşamasını sağlamışlardır.

TİDSAD

Sofya'da Türk- İslam Kültür Varlıkları

Buna verilebilecek en güzel örneklerden biri, yapılan çeşitli sözlük çalışmalarına göre (dillerini Türkçe kelimelerden arındırmaya çalışmalarına rağmen) günümüzde Bulgarca 'da 7.427 Türkçe kelimenin mevcut olmasıdır.

Osmanlı hakimiyetinden çıkan tüm Balkan ülkelerinde olduğu gibi, 1878 yılından sonraki süreçte Bulgaristan'da ve özellikle millileştirilmeye çalışılan başkent Sofya'da Osmanlı eserlerine ve mirasına karşı "kültürel temizlik", Türk-Müslüman ahaliye karşı ise "etnik temizlik" başlamış, göçe zorlanma ve etnik katliam gibi etkenlerle bölgede yaşayan Müslüman Türk nüfus azalmıştır. Halbuki Osmanlı Devleti, buralara hükmettiği 500 yılı aşkın süre boyunca yerli Hıristiyan halkları, kültürlerini ve eserlerini çok büyük ölçüde muhafaza etmiş, herhangi bir "Hıristiyanlıktan arınma" politikası uygulamamıştı. Günümüze kadar gelen bu uzun "Osmanlılıktan arınma" süreci, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki kültürel etkisini ve mirasını zayıflatmıştır. Yine de tüm uğraşlara rağmen temelleri 500 yıl önce atılan mevcudiyetin izlerini silinememiştir. Çok azalmış veya belirli alanlarda da olsa Osmanlı-Türk-Müslüman varlığı Bulgaristan'da ve Sofya'da halen yaşamaya devam etmektedir. Bugün, genelde Bulgaristan'da, özelde de Sofya'daki Türklerin komünist dönemde yaşanan zorluklara oranla fazla sorunları bulunmamaktadır. Kendilerine devlet tarafından her türlü özgürlük tanınmıştır ve azınlık hakları gereği bu özgürlük anlayışı hukuki uygulanmalarla pekiştirilmektedir.

Sofya'da Türk- İslam Kültür Varlıkları

Resimler

Resim: 1

Sveta Sofya Kilisesi (Osmanlı Dönemindeki Dönemindeki Siyavuş Paşa Camii)

Resim: 2

Sofya Arkeoloji Müzesi (Osmanlı Mahmud Paşa Camii)

TİDSAD

Resim: 3

Sv. Sedmoçislenitsi Kilisesi (Osmanlı Dönemindeki Sofu Mehmed Paşa Camii)

Resim: 5 Kadı Seyfullah Efendi Camii

Resim: 4

Kadı Seyfullah Efendi Camii

Resim: 6 Bali Baba Türbesi

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Divan-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), def. no: 111.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektûbî Kalemî Nezaretler Bölümü (A.MKT.NZD), 34789.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Tasnifi Belediye (C.BLD), 74/3663.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), C. EV., 248/12364; 593/29931.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir (Defter-i Hakani) Defterleri 130.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TD. 145.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TD. 151.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TD. 539.

236 Numaralı Sofya Defteri, Receb 951/Eylül 1544 tarihli, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Kataloğu, İstanbul.

409 Numaralı Sofya Defteri, tarihsiz, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Kataloğu, İstanbul.

492 Numaralı Sofya Mufassal Defteri, Cemaziyülahır 978/Ekim 1570 tarihli, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Kataloğu, İstanbul.

2. Kaynak Eserler

Aşıkpaşazade (1985), Tevarih-i Ali Osman, Haz. H. Nihal Atsız, Ankara.

Busbecq, O. (1939), Türk Mektupları (Trc. Hüseyin Cahit Yalçın), İstanbul: Remzi Kitapevi.

Sofya'da Türk- İslam Kültür Varlıkları

Çelebi, Evliya (2006), Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. III, 2'nci kitap
Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul.

Dernschwam, Hans (1992), İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü (Çev. Yaşar Önen)
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Gerlach, Stephan (2007), Türkiye Günlüğü 1577-1578 (Ed. Kemal Beydilli, Trc. T. Noyan),
İstanbul.

Hezarfen Hüseyin Efendi (1998). Telhîsü'l-Beyan fi Kavânîn-i Âl-i Osman, (haz.) Sevim
İlgürel. Ankara: TTK.

Montegu, Layd (1933), Şark Mektupları, Çev. Ahmet Refik, İstanbul: Hilmi Kitaphanesi.

3. Araştırma Eserler

Acaroğlu, M. Türker (2007), Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar-I, İstanbul: IQ Sanat
Yayıncılık.

Artun, Erman (2001), "Türk Halk Kültürünün Balkanlardaki Rolü", Ankara: *Türk Kültürü*,
Haziran, No: 458: 366-370.

Ayverdi, Ekrem Hakkı (1982), Avrupa'da Osmanlı Mimarî Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan,
Arnavutluk, C. IV, haz. Gürbüz Ertürk, Aydın Yüksel, İstanbul: İstanbul Fetih
Cemiyeti.

Bakırcı, Nedim- Türkan, Hüseyin K. (2013), "Tekke ve Zaviyelerin Balkanlardaki Rolü ve
Önemi", *TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1: 145-160.

Barkan, Ömer Lütfi (1953), "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu
Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XI/1-4,
İstanbul: 210-237.

------(2002), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri", *Türkle*
cilt.9. Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayını, Ankara: 133-153.

Bayram, Sadi (1988), "Bulgaristan'daki Türk Vakıfları ve Vakıf Abideleri", *Vakıflar Dergisi*,
C. XX, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara: 475-482.

Bilecik, Gülberk (2015), "Sofya'da Bugüne Ulaşan Osmanlı Mimari Eserleri", *Yeni Türkiye* 67:
1916-1926.

Bulgaristan Raporu (2015), *Türkiye Diyanet Vakfı*, Nisan: 3-44.

Cambazov, İsmail (2001), "Sofya'da Bugünkü Osmanlı Mimarî Eserleri", *Balkanlar'da
Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarîsi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (17-19
Mayıs 2000, Şumnu- Bulgaristan), C. I, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara: 189-
220.

Erdoğan, M. Akif (2002), "Onaltıncı Yüzyılda Sofya Şehri", *Tarih İnceleme Dergisi*, C. XVII,
sayı 2, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova-İzmir: 1-15.

Eyice, Semavi (1992), "Bulgaristan (Bulgaristan'da Türk Mimarîsi)", *DİA*, C. VI, İstanbul: 403-
408.

TİDSAD

- (1992a), “Bosnalı Mehmed Paşa Camii”, *DİA*, C. V, İstanbul: 305-306.
- Genç, Nevin (1988), “XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defterinde Sofya Kazası”, Eskişehir.
- (1993), “XVI. Yüzyılın Sonlarına Doğru Sofya Kazasının Genel Değerlendirmesi”, *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara.
- Günay, Hacı Mehmet (2002), Osmanlı Sonrası Bulgaristan Türk Topluluğunun Dinî Hayatı, Yeni Türkiye Yayınları.
- Halaçoğlu, Yusuf (1992), “Bulgaristan”, *TDVİA*, İstanbul: 396-399.
- İnalçık, Halil (2005), “Türkler ve Balkanlar”, *BAL-TAM Türklük Bilgisi 3*, Balkan Türkoloji Araştırma Merkezi, Prizren: 9-32.
- İpşirli, Mehmet (1989), “Bulgaristan’daki Türk Vakıflarının Durumu”, *Belleten*, Cilt: LIII, Sayı: 207-208, Ağustos-Aralık: 679-707.
- , (1992), “Bulgaristan Vakıfları”, *DİA*, C. VI. İstanbul: 401-403.
- Karpat, Kemal (1992), “Balkanlar”, *DİA*, C. V. İstanbul: 25-32.
- Keskioğlu, Osman (1969), “Bulgaristan’da Bazı Türk Âbide ve Vakıf Eserleri” *Vakıflar Dergisi*, No. VIII, Ankara: 129-137.
- , Özaydın, A. Talha (1983), “Bulgaristan’da Türk-İslâm Eserleri”, *Vakıflar Dergisi*, No. XVII, Ankara: 109-140.
- Koyuncu, Aşkın (2006), “Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 20. Ankara: 197-243.
- , (2010), “Sofya’daki Sofu Mehmed Paşa Camisi (Kara Cami)’nin Kiliseye Dönüştürülmesi”, *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu- II. Bildiriler*, C. II, Manisa: 129-146.
- , (2014), “Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl: 12. Bahar 2014. Sayı: 16: 35-88.
- , (2015), “Sofya’da Osmanlı Mimarî Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 20-24 Eylül Ankara, C. 4, I. Kısım, Ankara: 113-144.
- Memişoğlu, Hüseyin (1995), “Bulgaristan’da Türk Kültürü”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 145, Seri: I, Sayı A. 28, Ankara: 311-319.
- Ortaylı, İlber (2006), Osmanlı Barışı, Ufuk Kitap, İstanbul.
- Özkan, Selim Hilmi (2015), “Bir İlim ve Kültür Şehri; Sofya”, *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkânî*, II. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Ocak 2015: 376-396.
- Refik, Ahmet (1933), “Türk İdaresinde Bulgaristan (973-1255)”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VIII, S. 6, İstanbul: 62-96.

Sofya’da Türk- İslam Kültür Varlıkları

- Sancaktar, Caner (2012), “Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlardaki Kültürel ve Demografik Mirası”, *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, No. 2: 53-93.
- Şahin, İlhan (1992), “Sofya”, *DİA*, C. 37. İstanbul: 344-348.
- Şentürk, Hüdaî (1993), “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Devrinde Rumeli’de Uyguladığı İskân Siyaseti ve Neticeleri”, *Bellekten*, TTK Yayını, cilt. LVII, no:218, Ankara:89-112.
- Şimşir, Bilal N. (1986), *Bulgaristan Türkleri*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Vatansever, Erhan (2008), *Osmanlı İdaresinden Sonra Bulgaristan Türklerinin Sosyo-Kültürel Hayatı*, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Yalçın, Emruhan (2009), “Türk-Bulgar Ortak Kültürü” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, S. 43: 555-576.
- Yinanç, Refet (1986), “Arşivlerdeki Tahrir Ve Evkaf Defterlerine Göre Bulgaristan’da Türk Varlığı”, *Bulgaristan’da Türkler Semineri 20-22 Mart 1986, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları*, Ankara.
- Yıldırım, Bülent (2015), “Resmi Nüfus Sayımlarına Göre Bulgaristan’da Türk Nüfusu (1878-1934)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 214, Şubat: 93-108.